

УДК 262.3:821.161.2(477) “XIX”

Б 61

Світлана Біла

**ІВАН ФРАНКО ПРО УНІЙНІ ПРОЦЕСИ
В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ ТА ЛЬВІВСЬКІЙ СПАРХІЯХ
НА ЗЛАМІ XVII – XVIII СТ.**

У статті розглядається проблема унійних процесів у Львівській та Перемишльській єпархіях у трактуванні Івана Франка. Зроблено спробу з'ясувати багатогранність Франкових поглядів на поширення унії у регіоні. З'ясовано, що у І. Франка не було цілісного погляду на процес переходу єпархій до унії, однак у його працях не можна, оскільки в них міститься значний фактологічний матеріал; застосовано персоналістський метод до висвітлення проблеми; спростовуються деякі твердження попередньої історіографії.

Ключові слова: *Іван Франко, унійні процеси, Львівська єпархія, Перемишльська єпархія, львівський єпископ Йосиф Шумлянський.*

Іван Франко присвятив чимало праць висвітленню та оцінці унійних процесів на західноукраїнських землях [1]. Хоча науковець зазначав, що про унію він пише не як історик церкви, не як богослов чи соціолог, а переважно як історик полемічної літератури, проте насправді він розглядав цю подію у широкому соціально-політичному та релігійно-філософському аспекті. Тож актуальним є детальний аналіз доробку вченого з проблеми поширення унії в західних єпархіях Київської митрополії. Таке дослідження має вагомий науковий, пізнавальний значення, оскільки лише окремі аспекти обраної теми знайшли відображення у працях Я.Грицака, А.Войтюка, Л.Тимошенка [2]. Вчені акцентували суперечливість Франкових поглядів на генезу та наслідки Берестейської унії. Однак вони не досліджували

питання Франкового трактування історії переходу до унії Перемишльської та Львівської єпархій наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Метою цієї статті є спроба показати всю складність та неоднозначність Франкової інтерпретації унійних процесів у західних єпархіях Київської митрополії та проаналізувати внесок ученого до вивчення проблеми поширення унії у регіоні як конкретно-історичної події кінця XVII – початку XVIII ст.

Франкове трактування окресленої проблеми потрібно розглядати у загальному контексті поглядів ученого як на історію церкви взагалі, так і конфесій українського християнства (православ'я та греко-католицизму) зокрема. Протягом усього життя вчений виступав проти клерикалізму, конформістської політики ієрархії уніатської церкви, був палким прихильником свободи совісті, віросповідання, вільнодумства. Якщо М.Грушевський однозначно характеризував духовенство як національний ареопаг [6], то І.Франко переважно це заперечував [2, Грицак Я., 245]. На думку О.Багана, Франкова антицерковність пояснюється конкретними історичними умовами: він сприйняв ідеї позитивізму-соціалізму-лібералізму як нову концепцію планетарного поступу, побачив у європейському гуманізмі ідеологію звільнення людини від пут деспотизму та формалізму, відсталості і стагнації, а роль традиційних церков – католицької і православної – бачилася йому в цьому контексті здебільшого реакційною та обскурантистською. Такий спосіб мислення був характерним для переважної частини європейської тодішньої ліберально-поступової інтелігенції, одним із представників якої й був на українському ґрунті Іван Франко [4, 14].

Про складність, навіть суперечливість Франкового підходу до Берестейської унії свідчить і його ставлення до ювілею 300-річчя події, який наприкінці XIX ст. широко відзначався в Галичині. У низці праць І.Франко виступає не тільки проти латинізації та угодовства духовенства, а й доводить критику до заперечення самого ювілею, чим долучається (очевидно, несвідомо) до антиукраїнських голосів офіційних православних істориків Києва та Санкт-Петербурга (І.Малишевський, А.Булгаков, І.Пальмов та ін.), які, дотримуючись основного

постулату російської православної історіографії про запровадження унії “лестью, обманом и насилием”, зухвало рекомендували перенести ювілей у Львові на сто років пізніше, а 1896 р. відсвяткувати у Галичині 300-річчя “отвержения унии” [2, Тимошенко Л., 1995].

Важливо з’ясувати методологічні засади франкового аналізу історії унії, які добре простежуються, насамперед, у його критичних зауваженнях на праці тодішніх унієзнавців. І.Франко відверто не погоджується з конфесійною однобічністю представників як православної, так і уніатської та католицької історіографії, підкреслюючи при цьому, що він далекий від того, щоб бути апологетом уніатів та православ’я. Варті уваги застереження вченого щодо критичного аналізу полемічної літератури обох таборів, корпусу джерельних матеріалів, неприпустимості їх тенденційного відбору тощо. На думку сучасних науковців, дослідник прагнув до об’єктивного, наукового та позаконфесійного підходу, який асоціювався у його розумінні з використанням усієї сукупності джерел, без огляду на їх національну чи конфесійну приналежність [2, Тимошенко Л., 1997].

Визначальним у ставленні І.Франка до Берестейської унії є його тлумачення суті унійної ідеї, а також розуміння її українським пізньосередньовічним соціумом. У своїх студіях він неодноразово підкреслював органічну здоровість унійної ідеї як спроби поєднання двох гілок вселенського християнства. Замислюючись над причинами релігійної боротьби, породженої запровадженням унії, науковець незмінно уточнював, що вина – не в самій ідеї унії. У низці праць він наголошував на русинському розумінні унії, яке відрізнялося від католицько-єзуїтського. У розумінні русинів унія – це таке “з’єднання церкви восточної з західною, котре би попри єдності в основних догматах застерігало церкві восточній цілковиту автономію в справах обрядових...” [7, 228]. На його думку, Рим трактував унію не на засадах рівноправності, взаємних добровільних поступок і компромісів в організаційно-догматичній сфері, а з позицій “простого і безумовного підчинення східного світу під латинські форми” [8, 208, 214 – 215]. Тому оцінка І.Франком Берестейської унії як регіонального варіанта втілення унійної ідеї єдності вселенського християнства, зніційованої

середньовічним офіційним католицизмом, є переважно негативною. Науковець був переконаний у тому, що унія започаткувала релігійну нетолерантність та ворожнечу, гострі криваві усобиці в тогочасному українсько-білоруському суспільстві. Як наслідок Берестейського собору він бачить роздвоєння руського народу [2, Тимошенко Л., 1997, 125, 127].

Утвердження унії на західноукраїнських землях Іван Франко вважав закономірним явищем. Серед безпосередніх передумов унієзації Львівської та Перемишльської єпархій він виділяє глибокий занепад православної церковної організації, зумовлений пануванням права патронату, яке ще на початку XVI ст. перетворилося в обов'язкову симонію, тобто святокупство, глибоку і злу недугу, що підточувала православ'я в католицькій Речі Посполитій. Певне значення для поширення унійних тенденцій у регіоні мала, на думку дослідника, агітаційна діяльність єзуїтів, антиправославні заходи польського уряду та протекція католицької шляхти [9, 43].

Унійні процеси у Львівській єпархії І.Франко розглянув, застосувавши персоналістичний підхід, тобто підкреслював помітну роль львівського єпископа Йосифа Шумлянського в унійних процесах. З навітленої автором боротьби Шумлянського за єпископську кафедру у 1667 – 1676 рр. впливало, що це “найганебніший” епізод в історії руської церкви в Речі Посполитій, наслідки якого вплинули на посилення унійних тенденцій у регіоні. Потрібно наголосити, що подальша історіографія спростувала конфесійну забарвленість конфлікту. Зокрема, доведено, що його причини були матеріального, а не релігійного характеру [3, 5].

Систематизувавши розрізнені відомості про Йосифа Шумлянського, дослідник подав цілісний огляд доби. Доводиться констатувати, що у трактуванні унійної діяльності єпископа, особливо її мотивів, Франкові погляди мало чим відрізнялися від москвофільських концепцій унії та штампів офіційної православної історіографії, яку він так гостро критикував, зокрема за її метафізичну антиукраїнську спрямованість та пропагування “неминучості” союзу західно-руської церкви з московським православ'ям. Так, Іван Франко зазначає, що часті конверсії владики Йосифа Шумлянського

(походи з православ'я в унію і навпаки) вказують на відсутність чітко виражених релігійних пріоритетів, домінування у його діяльності політичних цілей та ін. Гротескними видаються характеристики Й.Шумлянського: “брехун”, “лицемірник”, “зрадник” [9, 57]. Водночас, удаючись деколи до гіперкритичних оцінок Й.Шумлянського, Франко не заперечує і позитивних змін: зміцнення Львівської єпархії, турботу про кафедральні церкви і монастирі, прагнення зрівняти права руського духовенства з польським [9, 57 – 58].

Ретельною і виваженою є Франкова характеристика унійних умов 1681 р.: вони “поставлені розумно і продиктовані доволі широким практичним поглядом на речі” [9, 58]. Учений виділяє умови, які обмежували право світського патронату, підвищували роль єпископських урядів і вимоги національно-захисного плану. Найбільшим недоліком, на думку І.Франка, було те, що вони не були виконані. Вину за незреалізованість унійної програми історик покладає на польську сторону, яка не могла зрозуміти потреб руської церкви.

Науковець слушно зазначає, що діяльність Шумлянського вплинула на формування унійних поглядів перемишльського єпископа Інокентія Винницького. На 1694 р. у Перемишльській єпархії більше 800 церков, 3 тис. шляхетських родів та декілька сотень тисяч селян та міщан приєднались до унії [9, 52]. Наведена І.Франком статистика є не зовсім повною, помилково датовано перехід І.Винницького до унії.

Важливим є висновок ученого про зворотний вплив успіхів унії на Перемишльщині на події у Львівській єпархії. Історик детально описує перебіг Львівського унійного синоду 1694 р. Поза увагою І.Франка не залишились і тривалі хитання львівського єпископа Шумлянського стосовно питань поширення унії в єпархії, засвідчені у листах до київського митрополита Варлаама Ясинського та білгородського воєводи Б.Шереметьєва [9, 53]. Несталість дій та позиції єпископа науковець пояснював острахом перед опозицією духовенства єпархії та реакцією нового короля. Під час правління Августа вплив католицького духовництва та унійні тенденції у регіоні зміцнились, а це спричинило, за І.Франком, те, що у 1700 р. Йосиф Шумлянський відкрито перейшов до унії.

Дослідник акцентує, що активна проунійна діяльність Йосифа Шумлянського (не позбавлена відкритого насильства) призвела Львівське братство до переходу в унію. Основною причиною цієї події у 1708 р. І.Франко вважає втрату Ставропігією права друкувати церковні книги серед руської громадськості [9, 56].

Прикметно, що у своїй спеціальній розвідці про історію церковних братств у Галицькій Русі І.Франко підкреслює, що на початку XVIII ст. братства втратили своє “церковно-національне значення”, яке мали на початку свого розвитку, коли були опорою православних у боротьбі з унією. На думку історика, після переходу до унії братства перетворилися у суто церковні організації і мали одну мету – дбати про “благолепіє” обряду, “церковні знадоби, світло, про порядок у церкві і при всяких обходах”.

Позитивно оцінена і літературна спадщина львівського єпископа. Особливо докладно І.Франко проаналізував четверту частину “Метрики” – “Моральні повчання світським священикам”, яка, за Франком, є цінним джерелом до вивчення незavidного становища православного південноруського духовенства у другій половині XVII ст., а також тих ідеалів, до яких намагалися його спрямувати такі люди, як Йосиф Шумлянський [9, 81].

На основі аналізу твору науковець навітлює широку програму внутрішньоцерковної реформи, запропонованої Йосифом Шумлянським. На підставі дослідження “Метрики” Франко слушно наголосив, що єпископ визначив нові обов’язки духовенства. До найважливіших обов’язків духовенства, названих у “Метриці”, вчений відносить тверезість, “праведне життя” та пристойний зовнішній вигляд, набожність, пильність у богослужінні, умілість при здійсненні святих таїн, необхідність повчань парафіян після літургії, чуйність і батьківську любов до громади.

Особливо високо науковець оцінює домагання Йосифа Шумлянського піднести освітній рівень духовенства, наполягання на знанні священиками церковнослов’янської, польської і латинської мов, посилення дітей для навчання у школах не тільки Львова, Кракова, Ярослава, а й Києва та Гощі

[9, 76 – 77]. На основі аналізу “Метрики” та інших документальних матеріалів І.Франко аргументовано доводить важливість вимог єпископа з огляду на низький рівень освіти і суспільного значення православного світського духовенства у Південній Русі у XVI, XVII і навіть у XVIII і на початку XIX ст. У підсумку вчений доходить висновку, що домінуючими у “Повчаннях” Й.Шумлянського є домагання, аби духовенство мало “повагу у панів”. Однак у цьому бажанні ієрарха Франко вбачає хибний крок, оскільки єпископ ставив духовенству як зразок, гідний для наслідування, той суспільний клас, який хилився до морального і політичного розладу і спричинився, врешті, до занепаду Польщі та був головним винуватцем того приниження, у якому перебувало православне світське духовенство [9, 80]. Порівнюючи Йосифа Шумлянського як типового представника південноруської інтелігенції кінця XVII ст. з Іваном Вишенським – типовим її представником кінця XVI ст., науковець робить висновок, що ставлення цих двох осіб до польської цивілізації вказує на докорінну зміну понять і напрямів у середовищі південноруської інтелігенції протягом століття. Франко підкреслює, що, на відміну від аскетичних міркувань Вишенського, спрямованих на зневагу до всього світського, у Шумлянського в голові “несеться” образ духовенства багатого, організованого, яке користується всіма шляхетськими привілеями [9, 81]. І.Франко справедливо відзначає, що владики широко дивився на призначення духовенства і бажав бачити його дійсно класом інтелігентним, просвітителем народу.

Отже, Франкова оцінка унійних процесів у Львівській та Перемишльській єпархіях є складною і багатоаспектною. Прикметно, що історик досліджував цю проблему, застосовуючи ще й персоналістичний підхід – через призму аналізу діяльності львівського єпископа Йосифа Шумлянського. Заслугою вченого є збирання та систематизація матеріалу про ієрарха на основі опрацювання широкого спектра джерел і літератури. Однак дослідник явно недооцінив об’єктивну зумовленість унійної діяльності владики, її національно-захисні мотиви. Поза увагою дослідника залишилися важливі аспекти унізації єпархії, зокрема перебіг Люблінського колоквиуму 1680 р., участь

львівського єпископа у Варшавському сеймі 1681 р., методи поширення унії після 1700 р.

Низка концептуальних поглядів І.Франка була спростована уже історичними дослідженнями поч. ХХ ст., у яких історики зуміли перебороти синдром єзуїтсько-польської інтриги. Проте тогочасна історична наука ще не була спроможна пояснити найболючіші точки контрверсійної проблеми – Берестейської унії, що не могло не позначитися на працях І.Франка. Концепція національної зради уніатів переважала в більшості наукових праць навіть такого велета української історичної думки, як Михайло Грушевський. Тож унійна концепція І.Франка виглядає сьогодні значно застарілою.

Водночас, говорячи про теоретичний рівень унієзнавчих праць кінця ХІХ – початку ХХ ст., серед яких помітне місце належить спадщині І.Франка, зауважимо, що модерністські традиції дослідження християнства були закладені лише на початку ХХ ст. (практично, їх започаткував Макс Вебер, запропонувавши враховувати вплив відмінностей між християнськими конфесіями на перебіг історичного процесу). Виникла позаконфесійна галузь гуманістики, яка орієнтувалася на вивчення релігійних ментальностей соціально антропологічних аспектів християнства в тому вигляді, в якому воно засвоювалося, “переживалося” вірними [2, Тимошенко Л., 2002, 81].

Перспективним для дальшого дослідження окресленої теми є вивчення історіософських підстав унієзнавчих праць І.Франка та їх порівняльна характеристика з церковно-історичними студіями польських науковців ХІХ ст.

Джерела та література

1. Див.: Франко І. [Рецензія] Йосиф Шумлянський, русский епископ Львовский от г.1667 до г. 1708. Биографический начерк с портретом. Написал Исидор Шараневич (відбитка “Временника Ставропигийского Института на р.1897”). Льв., 1896 // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – С. 123 – 135; Франко І. Вірша єпископа Й.Шумлянського про події 1683 – 1686 рр. // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 33. – С. 431 – 437; Франко І. До історії церковних братств на Галицькій Русі

// Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. XXI. – 1898. – С. 1 – 5; Франко І. З історії Берестейського собору 1596 р. // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 166 – 178; Франко І. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668 – 1708 рр., і заведення унії в Галичині // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – С. 143 – 157.

2. Див.: Грицак Я.Й. І.Франко та М.Павлик про роль греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Галичини // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і реформації. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 245 – 263; Войтюк А. “Агресивність та безоглядність... на щастя, не ввійшли глибше в душу нашого народу” (Іван Франко про Берестейську унію) // Віче. – 1996. – № 1. – С. 136 – 145; Войтюк А. Іван Франко про Берестейську унію // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Вимір, 2002. – Випуск другий. – С. 23 – 34; Тимошенко Л. Як у 300-річчя оцінювала Берестейську унію російська православна церква // Патріярхат (Нью-Йорк). – 1995. – Ч. II. – С. 21 – 26; Тимошенко Л. Чи був об’єктивним Іван Франко в оцінці Берестейської унії? // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. II. – Дрогобич: Вимір, 1997. – С.124 – 129; Тимошенко Л. Берестейська унія в творчій спадщині Івана Франка (концепції вченого і спроби конкретно-історичного зрізу проблеми) // Франкознавчі студії – Дрогобич: Вимір, 2002. – Випуск другий. – С.69 – 83; Тимошенко Л. Іван Франко – знавець історії ранньомодерної церкви // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 250. – Львів, 2005. – С. 338 – 355.

3. Андрусак М. Боротьба за єпископську катедру (Картина з історії православної Церкви на Україні в другій половині XVII ст.) // Записки Чину Святого Василя Великого. – Жовква, 1935. – Т. VI. – С. 85 – 136.

4. Баган О. Між раціоналізмом і християнізмом (до проблеми світоглядної еволюції Івана Франка) // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Вимір, 2002. – Випуск другий. – С. 3 – 22.

5. Біла С. До історії боротьби Йосифа Шумлянського за Львівську єпископську кафедру // Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції (Львів, 11 – 13 травня 1999 року). – Львів: Логос, 1999. – Кн. I. – С. 43 – 45.

6. Грушевський М. Листи з-над Полтви. Лист перший [про партійні відносини галицьких русинів]; Лист другий [про духовенство] // Літературно-науковий Вістник. – Львів, 1899. – Т. 6. – С. 100 – 120.

7. Франко І. Воскресеніє чи погребеніє? // Франко І. Збір. творів: У 50-ти томах. – Т. 45. – С. 221 – 244.

8. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. – Т. 40. – С. 7 – 372.

9. Франко І. Іосиф Шумлянський – последний православный епископ и его “Метрика” // Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 43 – 84.

Била Светлана. Иван Франко об унийных процессах в Перемышльской и Львовской епархиях на рубеже XVII – XVIII вв. В статье рассматривается проблема унийных процессов во Львовской и Перемышльской епархиях в трактовке Ивана Франко. Сделана попытка выяснить многогранность взглядов Франко на распространение унии в регионе. Установлено, что у И.Франко не было целостного взгляда на процесс перехода епархий к унии, однако в его трудах содержится значительный фактологический материал; применен персоналистский метод освещения проблемы; опровергаются отдельные утверждения предыдущей историографии.

Ключевые слова: Иван Франко, унийные процессы, Львовская епархия, Перемышльская епархия, львовский епископ Иосиф Шумлянський.

Bila Svitlana. Ivan Franko about union processes in Peremishl' and Lviv dioceses at the edge of the XVII – XVIII th centuries. In the article the problem of union processes in Lviv and Peremishl' dioceses in Ivan Franko's interpretation are examined. The attempt to find out many-sided nature of Franko's views to union distribution in the region is made. It is proved that Franko had no integral view to the process of passing dioceses to a union, however his works should not be ignored, as they contain actual material; personal method to lighting the problem is applied, separate claims of previous historiography are refuted.

Key words: Ivan Franko, union processes, Lviv diocese, Peremishl' diocese, Lviv bishop Yosyf Shumlyanskyi.